

Liturgia szczytem i źródłem formacji, red. P. Nowakowski, J. Mieczkowski, Kraków 2023, s. 45–56 (Ad Fontes Liturgicos, 13).
<https://doi.org/10.15633/9788383700038.03>

Przemysław Nowakowski CM

UNIwersYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II w KRAKOWIE, POLSKA

<https://orcid.org/0000-0002-8402-3626>

przemyslaw.nowakowski@upjp2.edu.pl

Wymiar kulturowy formacji liturgicznej¹

Według definicji Soboru Watykańskiego II w liturgii realizują się dwa zasadnicze działania: uświęcenie człowieka ze strony Boga i kult oddawany Bogu przez człowieka — przez ludzi, tworzących wspólnotę Kościoła². Poprzez kult kształtowany w ciągu wielu wieków przez osoby liturgia stała się częścią ludzkiej kultury. Kult i kultura związane są ze sobą już na samej bazie leksyki. Łacińskie *colo, colere* oznacza „uprawiać (ziemię), strzec, zachowywać, troszczyć się, mieć pieczę, wielbić”³. Kultura obejmuje bardzo szerokie spektrum działań człowieka w kształtowaniu rzeczywistości, jego wytwory w dziedzinie myśli, sztuki i nauki, humanizmu. Kultura odnosi się do różnorodnych dzieł ludzkich w zakresie materialnym (kultura artystyczna) i niematerialnym (kultura filozoficzna, naukowa, literacka), definiuje ich wymiar historyczny (kultura klasyczna, średniowieczna, współczesna), społeczny (kultura wiejska, miejska) i etniczny (kultura polska, włoska, francuska). Kultura nadaje ziemskiej rzeczywistości charakter antropologiczny, odnosząc się także do duchowego wymiaru życia człowieka.

1 Tekst pierwotnie opublikowany w „Polonia Sacra” 27 (2023) nr 3, s. 37–50.

2 Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*, 7.

3 *Leksykon liturgii*, oprac. B. Nadolski, Poznań 2006, s. 703.

Jan Paweł II w swoim przemówieniu na forum generalnym Organizacji Narodów Zjednoczonych mówił:

Jakakolwiek kultura jest wysiłkiem refleksji nad misterium świata, a w szczególności człowieka, sposobem wyrażania transcendentnego wymiaru życia ludzkiego. Sercem każdej kultury jest jej zbliżenie się do największej z tajemnic, do tajemnicy Boga⁴.

Przyjmując ten punkt widzenia, oczywistym staje się fakt, że liturgia, rozumiana jako kult oddawany Bogu przez ludzi, jest szczególnym wytworem i częścią ludzkiej kultury.

1. Zasady związku liturgii i kultury

Zastanawiając się nad różnymi aspektami formacji liturgicznej, nie można pominąć jej wymiaru kulturowego, który pozwala dostrzec znaczenie tej formacji daleko wykraczające poza sferę religijną. Wymiar kulturowy wynika z wielorakich związków liturgii (kultu) i kultury, które spróbował określić włoski biblista i liturgista Carmine di Sante⁵.

1. Liturgia stanowi część kultury, nie istnieje poza światem kultury, z niego bowiem czerpie swój język, znaki, gesty, ryty. Tak jak objawienie Boże zostało wyrażone w konkretnych językach (hebrajski, grecki), liturgia nie mogła nie wyrazić się w języku kultury.
2. Liturgia wnosi swój wkład w kulturę, rozszerza jej przestrzeń, tworzy nowe znaczenia. To właśnie liturgia pozwala zbliżyć się kulturze do transcendencji.
3. Między kulturą i liturgią powinien istnieć stały dialog. Liturgia ma wyrazić się w języku kultury swojej epoki, ale równocześnie starać się zachować swoje istotne (niezmienne) przesłanie i zadanie komunikowania misterium.

4 Giovanni Paolo II, *Messaggio all'Assemblea Generale delle Nazioni Unite per la celebrazione del 50 anniversario di fondazione*, 05.10.1995, 9.

5 C. di Sante, *Cultura e liturgia*, w: *Nuovo Dizionario di Liturgia*, Cinisello Balsamo (Milano) 1988, s. 325–326.

4. Liturgia jako jedno z wielu zjawisk (fenomenów) kultury jest narażona, jak inne, na ryzyko manipulacji, ideologizacji. Powinna być otwarta na konfrontację ze zmieniającą się rzeczywistością i na naukową krytykę.
5. Liturgia jest kulturowo adekwatna nie wówczas, gdy przystosowuje się do wymagań kultury, w której przebywa, ale gdy jest zdolna do podjęcia dialogu z kulturą, odrzucając wszystko, co może sprzeciwiać się jej istotnemu przesłaniu.
6. Liturgia zawsze potrzebuje swojej solidnej „teorii”, która może ją wyjaśnić i zinterpretować, czyli pomoże lepiej zrozumieć Boży plan wcielenia i zbawienia, chroniąc ją od przeróżnych mistyfikacji.
7. Studium związku liturgii i kultury może stać się pożyteczne nie tylko z punktu widzenia naukowego, ale także pastoralnego i w ten sposób pomóc w skuteczniejszej realizacji odnowy liturgicznej, którą rozpoczął Sobór Watykański II.

Ukazane powyżej związki liturgii i kultury bazują na odnowionym i pogłębionym rozumieniu liturgii, które wypracowano podczas Vaticanum II. Liturgia posiada dwa wymiary: wertykalny — skierowana jest ku transcendencji, ku Bogu, i horyzontalny — zwraca się do zgromadzonych w imię Pana ludzi. W liturgii współistnieją dwie obecności: Boga, który przemawia i działa (uświęca) przez Chrystusa, i człowieka, który przyjmuje, otwiera się na to działanie i odpowiada na nie w akcie kultu. Liturgia ma dwóch autorów — Boga i człowieka. *Leitourgia*, zgodnie ze swoją etymologią jest dziełem ludu i dla ludu. Ludzie tworzą formy kultu chrześcijańskiego, odzwierciedlając model wcielenia. Zgodnie z nim, Boskie Słowo (*Logos*) stało się Ciałem, Bóg stał się w Jezusie Chrystusie konkretnym człowiekiem, zanurzonym w konkretną kulturę określonego miejsca i czasu. Bóg w Chrystusie stał się częścią ludzkiej kultury⁶. W tym świetle staje się zrozumiałym naturalny i oczywisty związek między kultem i kulturą. Liturgia ma w sobie element absolutny i transcendentny (przez to jest „ponadkulturowa”), a równocześnie jest ekspresją ludzką, zmienną i wielokształtną, zanurzoną w kulturze.

6 G. Ravasi, *La liturgia tra lumen e numen. Culto e cultura*, w: *Liturgia e Cultura. Atti dell'XI Congresso Internazionale di Liturgia*, Pontificio Ateneo sant'Anselmo — Pontificio Istituto Liturgico, 9–11 maggio 2018, a cura di F. Bonomo, S. Geiger, D. Jurczak, F. M. T. Ryan, Roma 2019, s. 46 (Ecclesia orans. Studi e Ricerche, 2).

2. Inkulturacja liturgii w historii

Równowaga między kultem duchowym (istotą liturgii) a kulturą jest niezbędna, ale nie zawsze łatwa. W historii liturgii często istniało niebezpieczeństwo zbytniej „twórczości”, adaptacji liturgicznych, co prowadziło z jednej strony do przesadnego dewocjonalizmu, a z drugiej do rubrycyzmu. Sobór Trydencki przyczynił się do swego rodzaju „absolutyzacji” form zewnętrznych⁷. W okresie baroku obserwujemy przepych zewnętrznych form, a równocześnie zredukowanie czynnego udziału wiernych w liturgii. W historii liturgii mamy też pozytywne przykłady inkulturacji, „wcielenia się” aktów kultu w symbole, teksty (języki), formy artystyczne, tradycje i różne modele kulturowe. Tak było w przypadku powstania i rozwoju wielu obrządków liturgicznych, zwłaszcza w Kościołach wschodnich. Liturgia, korzystając z dziedzictwa kulturowego poszczególnych narodów, równocześnie ubogacała i formowała ich kulturę. Nieoceniony wkład w rozwój kultury narodów słowiańskich miała misja świętych Cyryla i Metodego. Staro-cerkiewno-słowiański język liturgiczny przez nich stworzony do dziś używany jest w liturgii słowiańskich Kościołów obrządku bizantyjskiego. Tak scharakteryzował zasługi tych świętych Jan Paweł II w encyklice *Slavorum apostoli*:

Bracia Sołunscy byli dziedzicami nie tylko wiary, ale i kultury starożytnej Grecji, kontynuowanej przez Bizancjum [...] W dziele ewangelizacji, którego dokonali jako pionierzy na terenie zamieszkałym przez ludy słowiańskie, zawiera się równocześnie prototyp tego, co dzisiaj nosi nazwę „inkulturacji” – wcielenia Ewangelii w rodzime kultury – oraz wprowadzenie tych kultur w życie Kościoła.

Wcielając Ewangelię w rodzimą kulturę narodów ewangelizowanych, święci Cyryl i Metody położyli szczególne zasługi dla ukształtowania się i rozwoju tej kultury, a raczej wielu kultur⁸.

Temat inkulturacji liturgii staje się znów aktualny dzisiaj nie tylko na terenach misyjnych wśród nowo ewangelizowanych narodów, ale także w wielu krajach Europy Zachodniej dotkniętych postępującą

7 G. Ravasi, *La liturgia tra lumen e numen. Culto e cultura*, s. 48.

8 Jan Paweł II, Encyklika *Slavorum apostoli*, 21, Poznań 1985, s. 20–21.

dechrystianizacją. Czy nie powstaje potrzeba dotarcia do współczesnych wiernych z przesłaniem liturgii z użyciem nowych kodów kulturowych? Wydaje się, że dostrzega to papież Franciszek, gdy w adhortacji *Evangelii gaudium* zachęca:

Trzeba mieć odwagę do znajdowania nowych znaków, nowych symboli, nowych sposobów przekazywania Słowa, nowych form piękna pojawiających się w różnych kręgach kulturowych, łącznie z niekonwencyjnymi formami piękna, które mogą być mało znaczące dla ewangelizatorów, ale stały się szczególnie atrakcyjne dla innych⁹.

Wspólna historia liturgii i sztuki zna wiele przykładów takiej odwagi. Wystarczy wspomnieć zmieniające się w ciągu wieków style architektoniczne kościołów i malarskie, pojawiające się nowe kanony piękna. Liturgia, jej przeżywanie i rozumienie przez artystów, była natchnieniem i inspiracją powstawania wybitnych dzieł sztuki, które na trwałe wpisały się w kulturowe dziedzictwo ludzkości. Liturgia stała się więc w ten sposób nieodłączną częścią kultury. Liturgia obficie korzystała i korzysta z różnych rodzajów sztuki, tworząc swoistą syntezę wielu sztuk. Paweł Floreński, wybitny teolog prawosławny ubiegłego wieku, nazywa ją „syntezą liturgiczną”:

W świątyni wszystko spleta się ze wszystkim. Architektura uwzględnia nawet tak wydawałoby się mało istotny efekt, jak pełzające po freskach i spowijające kolumny wstęgi błękitnawego kadzidła, które wprawiają je w ruch i nadają im życie.

Przywołajmy także plastyczność i rytmiczność ruchów służby ołtarza, grę światel mieniących się w załomach drogocennych tkanin, aromat kadzidła, niezwykle, ogniowe wzbudzenie atmosfery, jonizowanej płomykami świec. Przypomnijmy też, że synteza liturgiczna nie ogranicza się do sfery sztuk plastycznych, ale ogarnia także sztukę wokalną i wszelkich typów poezje, sama zaś w terminologii estetycznej, jest muzycznym dramatem¹⁰.

W podobny sposób wypowiada się współczesny francuski benedyktyn, liturgista François Cassingena-Trévedy:

9 Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, Rzym 2013, 167.

10 P. Floreński, *Liturgia jako synteza sztuk*, „Znak” 337 (1982), s. 1519.

Liturgia, która inauguruje „nowe niebo i ziemię nową” (Ap 21, 1), wymaga współpracy wszystkich naszych zmysłów: jest wzrokowa, słuchowa, węchowa, dotykowa. Odwołuje się do udziału muzyki, zapachów, światła, posługuje się choreografią i sztuką dekoracyjną (kwiaty). Zgodnie z Bożym zamiarem harmonizuje specyficzne wrażliwości każdego z naszych zmysłów i karmi się każdym pięknem, które znajduje się w świecie: w sumie jest w niej coś z syntezy i równocześnie fotosyntezy¹¹.

O wykorzystaniu w liturgii elementów, które pozwalają łączyć ją ze sztuką, pisze papież Franciszek w swoim liście o formacji liturgicznej *Desiderio desideravi*:

Liturgia dokonuje się za pomocą rzeczy, które są dokładnym przeciwieństwem duchowych abstrakcji: chleb, wino, olej, woda, zapachy, ogień, popiół, skała, tkanina, barwy, ciało, słowa, dźwięki, milczenie, gesty, przestrzeń, ruch, działanie, porządek, czas, światło¹².

3. Kryzys współczesnej kultury i liturgia

Wielowiekowy związek liturgii i kultury należy uwzględnić w naszej refleksji nad współczesną formacją liturgiczną wiernych. Swoisty proces formacji (formowania) dokonuje się najpierw w ramach tego związku i działa w obydwie strony: liturgia formuje i ubogaca kulturę, a równocześnie kultura formuje liturgię. Kult wpływa na powstanie i rozwój autentycznej kultury — cywilizacji: (1) odnawia i odradza ludzi, którzy są twórcami kultury; (2) rozwija i waloryzuje wszystkie elementy kultury¹³. W przeszłości ludzie kultury, którzy mieli swój udział w rozwoju i ubogacaniu liturgii, sami byli ukształtowani w duchu religijnym, żyli w kontekście kultury chrześcijańskiej, uczestniczyli w liturgii, co pozwalało im tworzyć sztukę odpowiadającą przesłaniu liturgii. Kultura współczesna, która swój

11 F. Cassingena-Trévedy, *La bellezza della liturgia*, Magnano 2003, s. 87.

12 Franciszek, List apostolski *Desiderio desideravi*, Rzym 2022, 42.

13 C. Harrisadis, *Le cult chrétien. Facteur de développement et de civilisation*, w: *Liturgie. Spiritualité. Cultures*, Conférences Saint-Serge, XXIX Semaine d'Etudes Liturgiques, Paris, 29 juin — 2 juillet 1982, a cura di A. M. Triacca, A. Pistoia, Roma 1983, s. 117 (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia, 20).

związek z chrześcijaństwem znacznie osłabiła, takiej twórczości nie sprzyja. Papież Franciszek stwierdza, że „współczesny człowiek stał się analfabeta, nie potrafi już odczytywać symboli, prawie nie podejrzewa ich istnienia”¹⁴. Język symboli, który przecież nieobcy jest także dziedzinie sztuki, powinien być na nowo przybliżony człowiekowi, o co apeluje w swoim liście papież:

Nie chodzi jednak o wyrzeczenie się takiego języka; nie można się go wyrzec, ponieważ jest on tym, co Trójca Święta wybrała, aby dotrzeć do nas w ciele Słowa. Chodzi raczej o odzyskanie umiejętności przekładania i rozumienia symboli liturgii. Nie wolno nam rozpaczać, ponieważ w człowieku ten wymiar jest konstytutywny mimo zła materializmu i spirytualizmu — oba są zaprzeczają jedności ciała i duszy — jest zawsze gotowy do ponownego wyłonienia się, jak każda prawda¹⁵.

Romano Guardini widzi tu „pierwsze zadanie dzieła formacji liturgicznej: człowiek musi stać się na nowo zdolny do symboli”¹⁶. W naszych celebracjach liturgicznych coraz częściej znajdujemy katolików, którzy nie identyfikują się nie tylko z przesłaniem symboli i przepisami liturgicznymi, ale i z doktryną Kościoła katolickiego, ponieważ pozostają pod wpływem postępującej sekularyzacji i pluralizmu religijnego¹⁷. Nie posiadają też odniesień kulturowych, aby stać się świadomymi uczestnikami obrzędów, które bazują na kulturze minionych epok.

4. Potrzeba formacji

Taka sytuacja potwierdza słuszność i aktualność postulatu Soboru Watykańskiego II, który dotyczy formacji liturgicznej: „zanim ludzie mogą zbliżyć się do liturgii, muszą być wezwani do wiary i nawrócenia”¹⁸. W swoim najnowszym liście apostołskim w sprawie formacji liturgicznej ludu Bożego

14 Franciszek, List apostolski *Desiderio desideravi*, 44.

15 Franciszek, List apostolski *Desiderio desideravi*, 44.

16 R. Guardini, *Liturgische bildung* (1928), w: R. Guardini, *Liturgie und liturgische bildung*, Mainz 1992, s. 36.

17 F. Bonomo, *Presentazione*, w: *Liturgia e Cultura*, s. 35 (Ecclesia orans. Studi e Ricerche, 2).

18 Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*, 9.

papież Franciszek pisze o poważnej, żywotnej i pilnej potrzebie takiej formacji¹⁹. Przez taką formację wierni mają odzyskać zdolność do pełnego, świadomego i czynnego udziału w akcji liturgicznej, co było celem odnowy soborowej:

Wyzwanie jest bardzo wymagające, ponieważ współczesny człowiek — nie wszystkie kultury w ten sam sposób — utracił zdolność angażowania się w akcję symboliczną, która jest istotną cechą akcji liturgicznej²⁰.

Formacja ta obejmuje zarówno studium liturgii, jak i przeżywanie samej liturgii, jest to więc formacja do liturgii i formacja przez liturgię. Papież podkreśla, że owoce badań liturgii prowadzone przez uczonych i instytucje akademickie powinny skuteczniej docierać do wiernych:

Konieczne jest jednak upowszechnienie tej wiedzy poza sferą akademicką, w sposób przystępny, aby każdy wierny mógł wzrastać w znajomości teologicznego znaczenia liturgii — jest to decydujące i podstawowe zagadnienie wszelkiej wiedzy i każdej praktyki liturgicznej — jest również w rozwoju chrześcijańskiej celebracji, nabywając zdolność rozumienia tekstów euchologijnych, dynamizmów dotyczących rytów i ich antropologicznego znaczenia²¹.

5. Rola formacji liturgicznej w tworzeniu nowej kultury chrześcijańskiej

Współcześni wierni, poddani wpływom kultury swoich czasów, z jej zaletami i wadami, mają prawo do solidnej, stałej i głębokiej formacji liturgicznej. Taka formacja jest szansą dla dalszego rozwoju liturgii w duchu dobrze rozumianej inkulturacji, która czerpiąc z pozytywnych doświadczeń przeszłości, będzie mogła podjąć nowe wyzwania. To wśród wiernych są przecież ludzie kultury i sztuki — architekci, malarze, poeci, muzycy, których twórczość ma nadal ubogacać liturgię, kontynuując jej naturalny

19 Franciszek, List apostolski *Desiderio desideravi*, 27–47.

20 Franciszek, List apostolski *Desiderio desideravi*, 27.

21 Franciszek, List apostolski *Desiderio desideravi*, 35.

związek z kulturą. Dobra formacja wiernych powinna zwrócić uwagę na to, co najbardziej istotne w liturgii, by zrozumieli jej głębię i sens, poznali i doświadczyli Bożego działania w liturgii. Tak uformowani wierni, korzystając z osiągnięć kultury, będą zdolni kształtować liturgię tak, by pozostawała zawsze boska i święta, stając się równocześnie ludzka — bliska i rozumiała człowiekowi, bo stanowiąca nadal część jego kultury. W ten sposób liturgia i kultura mogą dalej pozostawać w twórczej symbiozie w oparciu o model wcielenia. To proces niełatwy, w którym ludzie wiary i kultury powinni też liczyć na pomoc „z wysoka”. O koniecznej w tym dziele współpracy z Duchem Świętym pisze papież Franciszek w kontekście *ars celebrandi*:

Sztuka celebrowania musi być w zgodna z działaniem Ducha [Świętego]. Tylko w ten sposób będzie wolna od subiektywizmów, które są owocem dominacji indywidualnych gustów. Tylko w ten sposób będzie ona wolna od subiektywizmów, które są wynikiem przewagi indywidualnych wrażliwości, oraz od bezkrytycznego przejmowania elementów kulturowych, które nie mają nic wspólnego z prawidłowym procesem inkulturacji²².

Po Soborze Watykańskim II zawsze aktualny dialog Kościoła z przedstawicielami kultury i sztuki nie był łatwy. Współczesna sztuka liturgiczna wciąż poszukuje nowych form, które mogłyby odpowiadać odnowionej liturgii. Wydaje się, na przykład, że architekci nowych świątyń mają z tym duży problem. W Polsce wnętrza kościołów wciąż zbyt często nawiązują do dawnych wzorów i przedsoborowej liturgii. Należy postawić pytanie na ile twórcy i budowniczości świątyń znają zasady i postulaty soborowej reformy liturgicznej. Na tym polu pozostaje jeszcze wiele pracy dla formacji liturgicznej, zarówno w odniesieniu do twórców sztuki, jak i wszystkich wiernych, by ze zrozumieniem mogli zaakceptować zastosowane w ich kościołach rozwiązania zgodne z duchem odnowy liturgii.

Dialog między liturgią i kulturą trwa nadal. Nie ulega wątpliwości, że pogłębiona formacja liturgiczna i chrześcijańska jest niezbędna, aby był to dialog owocny dla obu stron. Wobec ukazanego wyżej kryzysu w rozumieniu i przeżywaniu liturgii przez współczesnych chrześcijan niezbędnym wydaje się odnalezienie nowych form wyrazu, nowych symboli, nowego języka. Dzisiejsza kultura w dużej mierze oddaliła się od religii i Kościoła.

22 Franciszek, List apostolski, *Desiderio desideravi*, 49.

Nie oznacza to jednak, że należy porzucić próby jej nowego pojednania z chrześcijaństwem. Twórcy kultury z pomocą odpowiedniej formacji, która powinna obejmować także ich środowisko, mogą stać się autentycznymi pośrednikami między liturgią a współczesną kulturą i sztuką. Kultura każdej epoki może być bazą dla inkulturacji. Kultury starożytne w pierwszych wiekach Kościoła, w które skutecznie „wcieliło się” chrześcijaństwo, też przecież nie były chrześcijańskie. Stoi więc przed nami niełatwe, ale nie niemożliwe zadanie „wcielenia” liturgii we współczesną kulturę.

Formacja liturgiczna odgrywa ważną rolę w odniesieniu do kultury. To wierni, odpowiednio przygotowani do udziału w liturgii i uformowani przez samą liturgię, przyczyniają się do tworzenia kultury chrześcijańskiej. Liturgia, będąca częścią kultury, sprawia, że jej uczestnicy, pogłębiając swoją świadomość bycia chrześcijaninem we współczesnym świecie, stają się ludźmi kultury. Kościół poprzez liturgię, czerpiącą z bogactwa kulturowego, poprzez liturgię, która była w przeszłości i jest również dzisiaj jedną z ważniejszych przestrzeni inkulturacji chrześcijaństwa, może skutecznie wypełniać swoją misję zbawienia ludzi, należących do różnych epok, kultur i narodów. W ten sposób Kościół kontynuuje i naśladuje dzieło rozpoczęte przez apostołów w dniu Pięćdziesiątnicy, aby współcześni adresaci jego przesłania mogli powtórzyć „słyszemy ich głoszących w naszych językach wielkie dzieła Boże” (Dz 2, 11).

Bibliografia

- Bonomo F., *Presentazione*, w: *Liturgia e Cultura*. Atti dell’XI Congresso Internazionale di Liturgia, Pontificio Ateneo sant’ Anselmo — Pontificio Istituto Liturgico, 9–11 maggio 2018, a cura di F. Bonomo, S. Geiger, D. Jurczak, F. M. T. Ryan, Roma 2019, s. 29–37 (*Ecclesia orans. Studi e Ricerche*, 2).
- Cassingena-Trévedy F., *La bellezza della liturgia*, Magnano 2003.
- Florenski P., *Liturgia jako synteza sztuk*, „Znak” 337 (1982), s. 1511–1521.
- Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, 24.11.2013, Rzym 2013.
- Franciszek, List apostolski *Desiderio desideravi*, 29.06.2022, Rzym 2022.
- Giovanni Paolo II, Messaggio all’ Assambla Generale delle Nazioni Unite per la celebrazione del 50 anniversario di fondazione, 05.10.1995.
- Guardini R., *Liturgische bildung* (1928), w: R. Guardini, *Liturgie und liturgische bildung*, Mainz 1992.

- Harrisadis C., *Le cult chrétien. Facteur de développement et de civilisation*, w: *Liturgie. Spiritualité. Cultures*, Conférences Saint-Serge, XXIX Semaine d'Études Liturgiques, Paris, 29 juin – 2 juillet 1982, a cura di A. M. Triacca, A. Pistoia, Roma 1983, s. 115–131 (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia, 20).
- Jan Paweł II, Encyklika *Slavorum apostoli*, Poznań 1985.
- Leksykon liturgii*, oprac. B. Nadolski, Poznań 2006.
- Ravasi G., *La liturgia tra lumen e numen. Culto e cultura*, w: *Liturgia e Cultura. Atti dell'XI Congresso Internazionale di Liturgia*, Pontificio Ateneo sant'Anselmo – Pontificio Istituto Liturgico, Roma 9–11 maggio 2018, a cura di F. Bonomo, S. Geiger, D. Jurczak, F. M. T. Ryan, Roma 2019, s. 43–56 (Ecclesia orans. Studi e Ricerche, 2).
- Sante di C., *Cultura e liturgia*, w: *Nuovo Dizionario di Liturgia*, Cinisello Balsamo (Milano) 1988, s. 325–326.
- Sobór Watykański II, Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*, Rzym 1963.

Abstrakt

Wymiar kulturowy formacji liturgicznej

Autor artykułu podejmuje refleksję nad problemem odnowienia i ożywienia tradycyjnego związku liturgii i kultury, którego warunkiem wydaje się być odpowiednia formacja liturgiczna współczesnych wiernych. Liturgia rozumiana jako kult oddawany Bogu przez ludzi jest częścią ludzkiej kultury. To liturgia jest szczególnym przykładem inkulturacji chrześcijaństwa, trwającej nieprzerwanie w jego historii. Dziś proces ten wymaga podjęcia nowych wyzwań wobec kryzysu kultury współczesnej, która osłabiła swoje związki z religią. Dzisiejszy człowiek zatracił zdolność rozumienia symbolicznego języka liturgii. Dlatego papież Franciszek w swoim liście *Desiderio desideravi* wskazuje na potrzebę pogłębionej formacji liturgicznej wiernych. Taka formacja, która pozwoli wiernym na uchwycenie ponadczasowego przesłania liturgii, uzdolni ich także do jej kształtowania z użyciem nowych kodów kulturowych. W ten sposób formacja liturgiczna może spełnić ważną rolę w odnowieniu związku kultury i liturgii, aby liturgia nadal mogła formować i ubogacać kulturę, czerpiąc równocześnie z jej dziedzictwa.

Słowa kluczowe: liturgia, kult, kultura, inkulturacja, formacja liturgiczna

Abstract

The Cultural Dimension of Liturgical Formation

The author of the article reflects on the problem of renewing and reviving the traditional relationship between the liturgy and culture, the condition of which seems to be the appropriate liturgical formation of the contemporary faithful. Liturgy, understood as worship offered to God by people, is part of human culture. It is the liturgy that is a special example of the inculturation of Christianity, which has continued uninterruptedly throughout its history. Today, this process requires taking up new challenges in the face of the crisis of contemporary culture, which has weakened its links with religion. Contemporary man has lost the ability to understand the symbolic language of the liturgy. That is why Pope Francis in his letter *Desiderio desideravi* points to the need for in-depth liturgical formation of the faithful. Such formation, which will allow the faithful to grasp the timeless message of the liturgy, will also enable them to shape it with the use of new cultural codes. In this way, liturgical formation can play an important role in renewing the link between culture and liturgy, so that the liturgy can continue to form and enrich culture while drawing on its heritage.

Keywords: liturgy, worship, culture, inculturation, liturgical formation